

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

В. Кучер (Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИЧНУ КРИЗУ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ У РОКИ ВІЙНИ

Політичні та економічні цілі війни німецького нацистського керівництва проти Радянського Союзу визначили його політику, окупаційний режим, економічні плани на захопленій радянській території, в тому числі і в Україні. Все це мовою завойовників називалося «новим порядком». Під ним нацисти розуміли завчасно сплановану систему політичних, ідеологічних, економічних та військових заходів. Це передбачало повну ліквідацію політичної незалежності, державності, економічний визиск захоплених земель, расову дискримінацію населення.

Варто зауважити, що суспільно-політична обстановка, що складалася на окупованій німцями території, була суперечливою. Коли німецькі війська вступали в Україну, в деяких місцевостях населення, переживши розкуркулювання, примусову колективізацію, Голодомор, відчувши на собі терор сталінського тоталітарного режиму, вітало їх як визволителів. Недолуга національна політика сталінізму в Україні також прислужилася до того, що маси народу чекали на визволення від більшовицької сваволі. Спостерігалось масове дезертирство радянських бійців. Ці явища були наслідком катастрофічних поразок радянських військ.

З приходом німецьких військ, посиленням окупаційного режиму, жорстокої економічної експлуатації змінювалися настрої українського населення, політична обстановка в цілому. Переважна більшість українців почала розчаровуватись у німецькій політиці. Гостро відчувалась нестача продовольства, особливо для міських жителів. Збереження колгоспів, утиски в суспільно-політичному житті, заборона середньої і вищої освіти, відверто проголошена грабінницька політика, винищення мирного населення, військовополонених, терор, насилля виключали можливість мирного розвитку подій. Це не могли не помітити представники німецьких військових, урядових, партійних кіл. Начальник 2-го відділу армійської розвідки генерал Е. Лахузен на підставі достовірних розвідувальних даних, а також особистих спостережень під час перебування в Україні приходив до висновку, що лояльне ставлення населення до німців зникає через негідне поводження з ним військових, цивільних чиновників, місцевих окупаційних адміністрацій. Влітку 1941 р., він неодноразово спостерігав, як деякі німецькі керівники застосовували репресії проти населення. Вони говорили, що необхідно облишити сентиментальну легковажність і показати українцям, хто є господарем на їхній землі. До місцевих жителів, зауважував Е. Лахузен, застосовується насильство лише через те, що вони захищали своє власне майно від пограбування німецькими солдатами¹.

Подібні явища на окупованій території констатували чимало німецьких службовців різних відомств. Офіцер зв'язку військової розвідки групи армій „Південь” лейтенант Т. Оберлендер у своєму донесенні до Берліна 28 жовтня 1941 р. писав, що ситуація в Україні погіршується на очах: ставлення населення до окупантів змінилося буквально за кілька тижнів після приходу німецьких військ. «Хто у цьому винен?» – запитував Т. Оберлендер. І відповідав: самі німці. Стомлені за три роки війни німецькі солдати зганяють свою злість на місцевих жителях. Звичайно, зауважував він, населення повинно боятися порушувати закони, новий порядок, але ми самі, німці, часто поводимося з ним таким чином, що люди каралися за незначні провини, як це було за більшовицької влади. Це негативно відбивається на результатах роботи, населення почало нас ненавидіти².

Лейтенант Т. Оберлендер привертав увагу політичних керівників рейху до численних прорахунків, помилок, вчинених німцями. Повсюдно спостерігались прилюдні страсти виснажених військовополонених, їхні трупи лежали на узбіччі доріг, у населених пунктах. Т. Оберлендер зауважував, що великою помилкою було збереження колгоспів, розпуску яких бажало населення. Масова реквізиція майна у селян до останньої курки і шматка хліба, недостатнє постачання міст продовольством призвели до голоду. Жителі масово залишали міста і їхали в села, де вони ставали анти німецькими політичними пропагандистами або приєднувалися до партизанів³. Т. Оберлендер застерігав: якщо з українським населенням не будуть поводитись належним чином, воно перейде до активного опору. Партизанський рух стане на перешкоді постачання армії, бо створить загрозу німецьким комунікаціям. Це вже спостерігається в тилу німецьких військ.

Лейтенант Т. Оберлендер пропонував заходи політичного характеру, які сприяли б покращенню ситуації у взаєминах німців з населенням, що могло б зняти напруження на окупованій території. Він вважав, що необхідно більше пропагувати життя в Німеччині, бо в місцевого населення немає про нього жодного уявлення. Особливо необхідно викривати брехню радянської пропаганди про расові закони; доводити необхідність ведення війни, мовляв, її метою було звільнення українців від сталінського тоталітарного режиму; активізувати пропаганду земельного питання, бодай обіцяти розподіл землі у приватну власність; більше уваги приділяти питанню „Україна в Європі”; сприяти розвитку шкільної освіти; створювати сільськогосподарські, ремісничі заклади для того, щоб відволікати молодь з вулиці і охопити її вихованням; створювати різноманітні громадські організації, спілки, товариства для українського населення⁴.

Подібних документів, що надходили до Берліна з окупованих територій з різних джерел, було чимало. Частина їх акумулювалася у міністерстві східних окупованих областей. Ці документи свідчили про наростання кризи в окупаційній політиці нацистів, необхідність певних змін у відносинах окупантів з населенням.

Заступник начальника політичного департаменту цього міністерства О. Бройтігам, який опікувався ідеологічним забезпеченням своїх співробітників на окупованій території, здійснював аналіз цих матеріалів. У листопаді 1941 р. він надіслав доповідну на адресу командування збройних сил. О. Бройтігам прийшов до висновку про необхідність певної трансформації східної окупаційної політики

Німеччини у бік її деякого пом'якшення. Він висловлював категоричну незгоду з тим, що нацистські політики, урядовці, частина військових наполягали на тому, що з українцями необхідно поводитись як з людьми другого сорту, колоніальним народом, і стверджував, що вони – європейський народ, який вдячний німцям за визволення від більшовизму. Однак нині симпатії українського народу поступалися місцем негативному ставленню до німецької армії та окупаційних адміністративних органів. Причиною такого явища було жорстоке поводження з населенням, пограбуванням продовольства, майна, забороною освіти, культури, зниження життєвого рівня⁵. О. Бройтігам був переконаний, що звільнення від сталінського тоталітарного режиму повинно призвести не до поневолення Німеччиною, а до культурного піднесення, яке відповідало б багатству країни та здібностям українського народу. Він не виступав рішуче проти експлуатації сировинних запасів України під час війни, але вважав, що найбільшу користь можна одержати тоді, коли населення буде підтримувати німецьку політику. Але цього не можна досягти драконівськими методами, які уярмлюють український народ⁶.

Загострення ситуації на окупованій території, активізація діяльності радянських партизанів, українських національно-визвольних сил змушувало німецьке командування вживати каральних заходів, застосовувати збройну силу спеціальних охоронних і регулярних військ, знімаючи їх з фронту. Це викликало невдоволення частини військових, які виступали за деяке пом'якшення окупаційного режиму. Особливо їх турбувало питання наростання в тилу армій партизанського руху, саботажу, диверсій на комунікаціях, втрати виробничих сил, скорочення посівних площ, зменшення поголів'я худоби. Все це значною мірою негативно впливало на забезпечення армії продуктами харчування та доставку всього необхідного для успішного ведення війни на східному фронті. Безумовно, все це врешті-решт спричиняло до поглиблення політичної кризи окупаційного режиму.

Варто зауважити, що серед частини вищого офіцерського складу вермахту нуртувала думка про необхідність врахування політичних прагнень гноблених сталінізмом народів Радянського Союзу, зокрема українського.

У середовищі військових висловлювалися пропозиції дещо пом'якшити окупаційний режим, щоб завоювати довіру українців. Частина генералів К. Тіпфельскірх, Г. Гудеріан, Л. Рендулич та ін. пропонувала здійснити аграрну реформу як одну з умов переходу на приватновласницьке землеволодіння на окупованих територіях. Вони вважали, що це певною мірою задовольнило б українських селян, які мріяли про власну землю, створило б умови для терпимих економічних і політичних відносин з населенням, сприяло б зменшенню руху опору проти німецьких окупантів⁷.

Варто нагадати, що не тільки серед військових, але й у німецькому суспільстві існувала думка про необхідність зміни окупаційної політики. Відомо, що в Німеччині діяла політична і військова опозиція А. Гітлеру, яка в цілому не підтримувала нацистського режиму. Американський журналіст В. Шіпер, який у той час працював у Німеччині, пізніше, у своїх спогадах писав: „Дехто в Берліні вважав, що, якби Гітлер вів свою гру гнучкіше, виявляючи увагу до нужд населення і обіцяючи допомогу у визволенні від більшовицького правління (надаючи релігійні й економічні свободи та створюючи кооперативи замість кол-

госпів), а в майбутньому самоврядування, то росіян можна було б залучити на свій бік. І вони не тільки стали б співпрацювати з німцями в окупованих районах, але й могли б піднятися й на боротьбу проти сталінського жорстокого правління на не окупованих територіях. При цьому стверджувалося, що, якби все це сталося, більшовицький режим рухнув би сам собою, і Червона армія розпалася б, подібно до царських армій у 1917 році. Але жорстокість нацистської окупації і відверто оголошена мета німецьких завойовників – пограбування російських земель, поневолення населення і колонізація Сходу німцями – швидко виключили можливість такого розвитку подій”⁸.

Серед військових були командири і начальники, які вважали за необхідне шукати компромісів у питанні „замирення” та експлуатації окупованих територій. Командуючий військами охорони тилу в Україні генерал Е. Фрідерічі направив 14 грудня 1941 р. у штаби армій і з’єднань розпорядження головного командування вермахту стосовно поводження з українським населенням. У цьому документі стверджувалося, що армійські служби неоднаково ставляться до українців. „Одні діють за принципом, що Україна одного дня стане рівним партнером Німеччини, інші – відповідно до ідеї, що Україна – це всього-навсього тільки колонія, і український народ потрібно розглядати як колоніальний народ”. Головне командування вермахту наголошувало, що армійським службам необхідно знайти „таку позицію, що є посередині між двома крайнощами”⁹.

Така позиція, вважало німецьке командування, може до певної міри задовольнити українців, сприятиме налагодженню тісної співпраці між ними і окупантами. Це у свою чергу дасть їм можливість спокійно продовжувати експлуатацію матеріальних і людських ресурсів України.

До певної міри ці настрої враховував у своїй економічній політиці міністр східних окупованих областей А. Розенберг. Видані ним 18 листопада 1941 р. директиви рейхскомісару «Україна» Е. Коху свідчили, що його симпатії до українського народу під тиском А. Гітлера поступаються жорстокому економічному прагматизму. «Боротьба на сході, – наголошував А. Розенберг, – має на меті забезпечити життя як німецького народу, так і всієї нової Європи. Боротьба ідеологічного характеру, державно-політична війна містить у собі нову концепцію нашого континенту, яка рішуче просуне справжню Європу на Схід”¹⁰.

А. Розенберг повчав своїх підлеглих, що на заяві, виступи українських політиків щодо вчиненого чи можливого подальшого поділу української території потрібно відповідати наступним чином. Мовляв, війна на Сході вимагає величезної жертви німецької крові. Цією війною німецький народ рятує всю Європу від загрози більшовизму, тому завоював право розширити свою територію. Народи Сходу мають у своєму розпорядженні набагато більшу територію, ніж народи Центральної Європи. Вони не мають можливостей використовувати багатства цих територій¹¹.

Українці, на думку А. Розенберга, повинні бути готовими до економічних, а особливо політичних жертв. За часів більшовизму вони втратили абсолютно всі політичні права і були б повністю знищені. Щоб раз і назавжди перешкодити нападам Москви на Україну, німецький рейх взяв на себе її захист, як і всієї Східної Європи, вважаючи, що лише він один на це здатний¹².

А тим часом обстановка на окупованій території України загострювалася. Незадоволене окупаційним режимом українське населення все рішучіше переходило до опору, активізувалась діяльність підпільних осередків, партизанських підрозділів, що вціліли під час каральних акцій нацистів. У міністерство А. Розенберга надходили пропозиції про пом'якшення окупаційної політики, що дало б можливість успішно виконувати завдання по експлуатації східного простору.

Під тиском А. Гітлера, А. Розенберг змінив свою прихильність до українців, зайнявши тверду позицію у питаннях економічної експлуатації України. Однак під впливом об'єктивних обставин він приходив до висновку про необхідність деяких політичних поступок для українського населення. На цій основі у нього постійно виникали конфлікти з рейхскомісаром Е. Кохом.

Узагальнивши всі пропозиції, проаналізувавши ситуацію в тилу німецьких армій, міністерські чиновники, за завданням А. Розенберга, підготували доповідну, яку 16 березня 1942 р. він надіслав Гітлеру. А. Розенберг переконував останнього, що німецька політика на окупованій території здійснюється за принципами, що їх сформулював фюрер. Та разом з тим спостерігається, що представники німецької влади на місцях впроваджують цю політику брутальними, репресивними методами і засобами. Українців порівнюють з неграми, мовляв це колоніальний народ, яким потрібно управляти за допомогою батога, народ лінивий, безграмотний, дурний тощо. Ці висловлювання, незважаючи на схвалену фюрером інструкцію для рейхскомісара Е. Коха, поширюються по всій території¹³.

А. Розенберг зауважував, що „розумна німецька політика може, за певних умов, за допомогою незначних полегшень і простого людського співчуття досягти більшого для німецьких інтересів, ніж відкритою необдуманною брутальністю”¹⁴.

Службовці міністерства східних окупованих областей розробили і надіслали в окупаційні адміністративні органи довідник з термінології, яку потрібно було вживати у пресі, пропаганді, в розмовах з місцевим населенням. Зокрема, рекомендувалося термін „Україна” вживати не в державному, а в територіальному значенні. Генеральне губернаторство не було окупованою територією, а „районом, підпорядкованим рейху”, Німеччина була не „союзником”, а „захисником” України, „німецькі збройні сили” були не „окупантом”, а „рятівником” українців. Гітлера необхідно було називати „фюрер-визволитель” тощо¹⁵.

Однак ці термінологічні „поправки”, деякі формальні поступки аж ніяк не впливали на зміну жорстокої окупаційної політики, з її політичними і соціальними обмеженнями, репресіями, терором, розстрілами, повішанням, паленням селянських обійсть, нещадною експлуатацією. Місцеве населення, розуміючи всю облудність німецької фразеології, вже не вірило жодним обіцянкам окупаційних властей, саботувало виконання поставок сільськогосподарської продукції, військових повинностей, переходило до активної боротьби з ворогом.

Це змушувало відповідні структури окупаційної влади, нацистських провідників, командування вермахту знову й знову вдаватися до аналізу становища на окупованих територіях. Німецькі аналітики, теоретики, ідеологи шукали шляхи виходу із кризового становища, не змінюючи сутності жорстокого нового порядку. На наш погляд, більш-менш об'єктивну оцінку політичної, соціально-економічної ситуа-

ції на окупованій території України дає оперативне зведення від 31 травня 1942 р. штабу командування німецькими окупаційними військами, очолюваного генералом Кітцінгером. Військових аналітиків особливо турбувала поведінка українського населення, яке все активніше саботувало розпорядження окупаційних властей. „Політичний настрій населення, – зазначалося у зведенні, – є проблемою, яка має велике значення не тільки для самої України, але також для ведення війни в цілому. Чим довше продовжується війна, тим важливіше повністю використати Україну для забезпечення продовольством військ на фронті і населення на батьківщині. Однак використання ресурсів країни тісно взаємопов’язане з політичними настроями населення. Правильне вирішення цієї проблеми є не тільки надзвичайно важливим питанням з воєнної точки зору, але також завданням, вирішення якого не може бути відкладено, а повинно здійснюватись негайно”¹⁶.

У зведенні аналізувалися причини, що спонукали до погіршення настроїв населення. Однією з них була напружена ситуація, особливо в містах, пов’язана з забезпеченням продуктами харчування та всім необхідним для нормального життя, зростанням цін на продовольство, товари першої необхідності, постійні арешти, репресії проти цивільного населення. Згубно впливали на ситуацію невиконання політичних обіцянок, зокрема розпуску колгоспів, облави на людей під час богослужінь у церквах, кінотеатрах, на базарах, в інших людних місцях. У відповідь дедалі частіше було чути вислови „прокляті німці”, „загарбники” тощо¹⁷.

У цьому документі спростовувалася нав’язана німецькому суспільству думка про дикість, нікчемність, тупість, лінощі українців, і наголошувалося, що вони зазнали страждань від більшовицької влади і зовсім не такі, як їх зображують, а насправді українці працьовиті, дбайливі, добрі господарі, охайні тощо.

На думку авторів зведення, неабияку проблему становив культурний, духовний розвиток українського населення. Українці негативно сприйняли заборону середньої і вищої освіти, початкова чотикласна школа їх не задовольняла. Українська інтелігенція зробила висновок, що німецька окупаційна влада поставила за мету зробити з українців неуків. А без середньої та вищої освіти їх не будуть призначати на вищі адміністративні посади, де важливий необхідний рівень освіти, знань¹⁸.

З метою контролю за встановленням нового порядку, вивченням питання про загострення політичного становища на окупованій території у червні 1942 р. Україну відвідав міністр окупованих східних областей А. Розенберг. Його супроводжував чималий штат економічних, політичних та військових радників.

На думку А. Розенберга, важливу роль у розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні відіграв його „Земельний закон”, виданий 15 лютого 1942 р., яким певною мірою реформувалося сільськогосподарське виробництво.

Безумовно, статті в газетах про відвідання А. Розенбергом України мали явно пропагандистський характер. Автори не могли писати про те, що, крім радісних зустрічей населенням А. Розенберга на окупованій території, як свідчать документальні підтвердження, загострювалася політична обстановка, наростав рух опору, поширювався саботаж населенням усіх економічних, політичних, військових заходів окупаційних властей.

Пропозиції працівників східного міністерства окупаційних чиновників, політиків, військових пом'якшити жорстоку окупаційну політику в рейхскомісаріаті „Україна” не мали позитивних наслідків. Користуючись повною підтримкою і довірою Гітлера, маючи від нього необмежені повноваження, рейхскомісар Е. Кох послідовно виконував волю фюрера, не бажав йти на будь-які поступки. Він уперто не визнавав українців окремою нацією, вважав їх росіянами. Свої погляди і дії він намагався прищепити всім працівникам рейхскомісаріату. На нараді в м. Рівне – столиці рейхскомісаріату, що відбулася 26–28 серпня 1942 р., Е. Кох виклав політичну концепцію, яку будь-що необхідно було негайно реалізувати. Він наголосив: вони однозгідні з Гітлером у тому, що ніякої вільної України не існує і не буде існувати, як цього домагаються деякі групи українських політиків з еміграції. Мета нашої діяльності – змусити українців працювати на Німеччину, а не ошчаслилювати цей народ. Україна має постачати все, чого бракує в рейху. І це завдання має бути виконане, не зважаючи на жертви¹⁹.

Перейшовши до питання про стосунки і відносини з українцями, їх політичні права, соціальне забезпечення, Е. Кох зауважив, що єдиним критерієм, який визначає німецьку політику в Україні, є положення про те, що „гут ми маємо справу з народом неповноцінним в усіх відношеннях”. Саме тому не може бути й мови про дружні стосунки з українцями. Їхня освіта повинна утримуватись на низькому рівні. Чотирикласні школи дають занадто високу освіту і глибокі знання. Особливо важливо зробити все, щоб знизити швидке демографічне зростання на українській території. Бо інакше, через кілька поколінь німецький народ буде „притиснутий до стіни біологічною силою українського народу”²⁰.

Однак люджерну позицію Е. Коха поділяли далеко не всі високо посадовці III рейху. З цього погляду цікавим є меморандум до уряду згадуваного нами заступника начальника політичного департаменту східного міністерства О. Бройтігама, підготовлений ним у жовтні 1942 р. Цей урядовець дав вичерпну характеристику суспільно-політичного, економічного становища в Україні. Він писав, що, „вступивши на територію СРСР, німці побачили населення, пригноблене більшовизмом. Воно з надією чекало від них гасел і дій, направлених на покращення життя, тому зустрічало німецькі війська з радістю, віддало себе в наше розпорядження. І, звичайно, обов'язком Німеччини було зробити все, щоб виправдати ці очікування. Але в цьому напрямку нічого не було зроблено”²¹.

Особливо цікаві політичні висновки О. Бройтігама. Він зауважував, що робітники, селяни, інтелігенція України швидко збагнули, що Німеччина не розглядає їх як рівноправних політичних партнерів, а вважає лише об'єктом своїх політичних і економічних цілей. З нечуваною пихатістю окупанти відмовились від політичного досвіду, набутого в інших країнах, і поводяться з народами захоплених східних територій, як з людьми другого сорту, яким доля передбачила слугувати Німеччині рабами. Тому німецька окупаційна політика змусила більшовиків і населення виступити єдиним фронтом.

О. Бройтігам пропонував змінити цю політику на більш лояльну, щоб завоювати довіру місцевого населення. Однак нацистське керівництво не йшло на будь-які послаблення окупаційного режиму, що спричиняло до ускладнення у

відносинах між українським населенням і німецькою адміністрацією та військами. О. Бройтігам писав, що виконувати поставки, залучати місцевих людей до виконання економічних, політичних, військових завдань ставало все важче²².

Автор меморандуму зробив цікаве спостереження: „Зрештою деякі представники німецької адміністрації зовсім відверто заявляють, що комунізм не є небезпечним для Німеччини, а набагато більшу небезпеку становить український націоналізм. Причиною цього було те, що Німеччина відмовилася вирішити політичні питання, надати їм можливість будувати українське національне життя з власними органами влади. В боротьбі за свої політичні права націоналісти намагаються підняти повстання проти німецьких окупантів²³. Отже, владу в Україні можна спокійно передавати комуністам, які через свою ненависть до українських націоналістів видаватимуть їх німецькій владі²⁴.”

Наведений документ, вимогу реальних дій нацистського керівництва щодо зміни окупаційної політики, пом'якшення нового порядку.

Міністр окупованих східних територій А. Розенберг, всупереч забороні А. Гітлера, намагався дещо обмежити сваволлю і розгул насилля на окупованій території. В інструкціях рейхскомісару Е. Коху, виданих 14 грудня 1942 р., рейхсміністр радив останньому піти на деякі поступки, створити умови для створення громадських організацій, для розвитку культури, освіти, не закривати бодай чотирикласних шкіл, більш помірковано поводитись з українським населенням, ставитись до нього прихильно, нагороджувати українців за сумлінну працю. А. Розенберг також рекомендував рейхскомісару Е. Коху не проводити набір робочої сили до Німеччини жорстокими, репресивними методами, здійснюючи масові облави. Адже, десятки тисяч хворих, відправлених до рейху, потрібно було повертати назад в Україну. А це вимагало з великих витрат²⁵.

Однією з причин незадовільного становища на окупованій території міністр А. Розенберг вважав неефективну пропагандистську діяльність в Україні. 16 грудня 1942 р. він видав директиви, в яких наголошував, що німецька пропаганда в Україні повинна підбурювати українців проти більшовицької ідеології, розпалювати ненависть до Москви. Необхідно розбудити спогади про голодомор, про репресії більшовиків проти українського селянства, про наслідки панування більшовицького режиму, що правив в Україні за допомогою терору²⁶.

Директиви вимагали, щоб пропаганда переконувала українців у тому, що вони матимуть власне місцеве самоврядування, їм гарантується свобода віросповідання, підтримка і сприяння українській мові, початкової, сільськогосподарської і ремісничої школи, зростання матеріального забезпечення. Селяни будуть наділені землею для приватного господарювання без оподаткування²⁷.

Намагаючись знайти важелі, за допомогою яких можна було б виконати завдання, що стояли перед окупаційною адміністрацією у сфері ефективної експлуатації захоплених територій, міністерство, очолюване А. Розенбергом, 18 грудня 1942 р. провело в Берліні конференцію. В ній активну участь взяли працівники міністерства, командуючі військовими зонами, представники економічних структур. Серед обговорюваних питань було питання про політичну кризу окупаційного нового порядку та про можливе його пом'якшення на схід-

них територіях. У промовах виступаючих відчувався страх перед небезпекою антинімецького повстання в тилу вермахту. Наголошувалося на необхідності корегування планів щодо експлуатації окупованих територій та покращення стосунків з українським населенням. „Жорстока експлуатація матеріальних і людських ресурсів, вивезення населення в Німеччину, насилля, репресії, терор, – зазначали виступаючі доповідачі, – сприяють активізації партизанської боротьби, саботажу. Все більше потребується збройних сил для придушення руху опору в тилу німецьких армій, проведення масових каральних заходів”²⁸.

Значні втрати вермахту на фронтах, відволікання значних сил на охорону тилу діючих армій викликали постанову питання про людські резерви для німецьких збройних сил. Тому, зовсім не випадково, на конференції обговорювалось питання про залучення східних народів до боротьби проти Радянського Союзу. Йшлося про вироблення нової політики щодо народів Прибалтики, України, Кавказу. Лунали пропозиції визнати їх союзниками у боротьбі проти радянського політичного устрою та його збройних сил. Пропонувалося послабити окупаційний режим, дозволити розвивати національне життя в окупованих радянських республіках²⁹.

На конференції також піднімалося питання про можливість створення національних армій з представників народів, що потрапили під німецьку окупацію. З цією метою необхідно було домогтися від Гітлера декрету, який дозволив би вербувати на східних окупованих територіях добровольців на військову службу. У виступах військових зазначалося, що для поповнення вермахту не вистачало понад півмільйона чоловік.

Учасники конференції розуміли, що створення частин і з’єднань з добровольців і полонених різних національностей неможливе без відповідних політичних кроків. Йшлося про те, що необхідно було „створити такі політичні умови, які б стимулювали мотивацію цих народів стати до спільної боротьби на німецькому боці”³⁰.

Пропонувалося дещо трансформувати «новий порядок», здійснити на окупованих територіях такі політичні зміни, які сприяли б розвитку національного життя українського та інших народів СРСР, надати їм політичні свободи, матеріально забезпечити окуповане населення³¹.

У контексті рішень конференції у січні 1943 р. за завданням фюрера А. Розенберг підготував меморандум, в якому змалював політичне становище на окупованих радянських територіях, причини його загострення, складнощі з ефективною експлуатацією природних ресурсів. Він пропонував заходи по зміні окупаційної політики. „Замість того, щоб визволити народи Сходу з ярма колективізму та гніту більшовицької держави-тирана, які вітали нас з найбільшими сподіваннями, – писав А. Розенберг, – ми сприяли тому, що населення чекає повернення більшовицької влади. Однією з причин кризи було те, що активізувався партизанський рух, спостерігається зміна політичних настроїв населення та економічний занепад, – говорилося в меморандумі. – Важливим питанням є поповнення збройних сил особовим складом за рахунок жителів окупованих східних територій. Це питання ще не пізно реалізувати, але потрібно змінити окупаційну політику, бо марно сподіватися, що українці, росіяни, естонці чи грузини боротимуться і гинутьимуть

за нас, дивлячись, що їх власні народи знаходяться на становищі принизливого рабства. Ця зміна, – наголошувалося в меморандумі, – повинна бути принциповою і загальною. Якщо ми зможемо вжити заходів по лібералізації німецької політики, ми зможемо знову завоювати довіру народів, яка була зруйнована півторарічним курсом експлуатації. У цьому й полягає однодушність усіх відповідних інстанцій вермахту, поліції безпеки і міністерства окупованих територій Сходу”³².

А. Розенберг пропонував Гітлеру виступити із заявою про нову європейську політику Німеччини, поширивши її на народи Радянського Союзу. Ця заява повинна мати форму Великої Європейської Хартії на противагу Атлантичної Хартії, підписаної союзниками по антигітлерівській коаліції. За Великою Європейською Хартією, фюрер мав надати народам Радянського Союзу статус партнерів європейської співдружності народів³³.

У цьому документі А. Розенберг рекомендував принципово перебудувати німецьку східну політику, ліквідувати всю більшовицьку систему господарювання, в першу чергу колгоспи, дозволити селянам приватне землеволодіння, відновити приватну власність у ремісництві та промисловості, дозволити формування національних військових частин як союзних Німеччині для боротьби проти СРСР.

А. Розенберг пропонував фюреру повністю реформувати управління на східних територіях. Міністр східних окупованих областей мав би отримати титул намісника Гітлера у справі звільнених народів Сходу. В рейхскомісаріаті „Україна” замість рейхскомісара пропонувалася посада рейхсрезидента, який підлягав би безпосередньо фюреру. Він мав утворити Національний комітет, який узяв би на себе формування українського уряду³⁴.

Не зважаючи на те, що коментований нами меморандум готувався на замовлення фюрера, останній не реагував на цілком слушні пропозиції А. Розенберга. Суперечка про необхідність деяких реформ, або хоча б послаблення окупаційного режиму, як завжди вилилась у протистояння між рейхсміністром А. Розенбергом і рейхскомісаром Е. Кохом. Останній рішуче, як і раніше, виступав проти будь-якої трансформації чи лібералізації або послаблення нового порядку, продовжував застосовувати репресивні методи проти українського населення. Він не забував нагадувати своїм підлеглим про політичне й економічне значення економіки України для Німеччини та армії з метою ведення тотальної війни проти СРСР. У своєму зверненні до окупаційного апарату рейхскомісаріату напередодні нового 1943 р. Е. Кох зазначив, що вождь німецького народу твердо знає, навіщо йому була потрібна Україна. Німецькі вояки проливали свою кров у цій країні не за якісь міфічні ідеї про ошасливлення українців, а за те, щоб українські багатства поставити на службу фронту та своєї батьківщини³⁵.

Намагаючись прихилити народи СРСР на свій бік, нацисти вдавалися до демагогічних гасел і заяв про зміну своєї окупаційної політики. 10 лютого 1943 р. А. Розенберг мав зустріч з представниками відділу пропаганди вермахту на окупованій території. Він просив пропагандистів змістити політичні акценти в агітаційно-масовій роботі серед окупованого населення, насаджувати ідею, що всі народи Радянського Союзу рівні партнери європейської співдружності націй і народів. Німеччина, мовляв, веде війну не за свої власні політичні, соціально-

економічні інтереси, а всієї Європи. Віднині росіяни не будуть „старшим братом”, а рівними з іншими народами СРСР. Отже, всі вони мають брати активну участь у захисті і побудові нової Європи³⁶.

Подібні політичні настанови виходили з надр міністерства пропаганди нацистської Німеччини, очолюваного Й. Геббельсом. Згідно із вказівками останнього всі осередки нацистської партії, служби інформації, пропаганди, окупаційні адміністрації в лютому 1943 р. отримали таємні інструкції, в яких йшлося про певні зміни в німецькій політиці. Посилаючись на директиви Гітлера, Й. Геббельс зазначав, що необхідно змінити ставлення до народів Європи, включаючи й ті народи, які живуть на східних територіях.

Міністр пропонував політичні, ідеологічні принципи, якими мала керуватися німецька пропаганда:

„1. Для досягнення перемоги необхідно мобілізувати на боротьбу з комунізмом не тільки сили німецького народу, але і народи окупованих країн; 2. У пропагандистській діяльності необхідно робити особливий наголос на роз'ясненні, що перемога Гітлера відповідає інтересам усієї Європи; 3. У зв'язку з вищезгаданим не варто прямо або побічно (перш за все в офіційних виступах і публікаціях) говорити про низьку цінність інших народів. Не можна, наприклад, називати народи Східної Європи „варварами” і „звірами”, „неграми”, чекаючи від них одночасної зацікавленості в перемозі рейху; 4. Майбутній новий європейський порядок не може асоціюватися у підкорених народів з колонізаторською політикою рейху на окупованих територіях, особливо на Сході. Будь-які порівняння долі підкорених народів Східної Європи з долею негрів веде лише до посилення опору населення проти німецького вермахту і рейху; 5. Подібним чином діють на людей і висловлювання про онімечення їх земель”³⁷.

Інструкції Й. Геббельса зовсім не означали, що нацистське керівництво справді щиро бажає змінити жорстоку окупаційну політику на доброзичливе поводження з населенням.

Як свідчать німецькі документи, населення не довіряло політичним декларативним закликам, заявам нацистських провідників пом'якшити окупаційний режим. Українці на практиці відчували всі «принади» таких обіцянок, в той час, як каральні спецслужби окупантів посилювали боротьбу з ворогами рейху, намагаючись остаточно винищити їх, не зупиняючись перед розстрілами, ув'язненням десятків і сотень тисяч мирних громадян.

Декларативні обіцянки нацистських провідників не заважали Е. Коху проводити в рейхскомісаріаті „Україна” свою лінію на силове виконання планів матеріальних і людських поставок до рейху, забезпечення вермахту продовольством, одягом, виконання допоміжних робіт для армії.

5 березня 1943 р. у Києві відбулася конференція членів нацистської партії, на якій були присутні працівники різних служб рейхскомісаріату, чиновники місцевих адміністративних органів, представники військових. Виступаючи перед зібранням, рейхскомісар Е. Кох однозначно визначив свою політичну лінію, зневажаючи заклики А. Розенберга та інших нацистських провідників до деякого пом'якшення окупаційного режиму. „Ми панівний народ і повинні керувати жорстоко, але

справедливо, – наголосив Е. Кох. Я зможу витиснути з цієї країни все до останньої краплі. Я прибув сюди не для того, щоб роздавати благословення, а щоб допомогти фюреру. Але деякі політики, адміністратори починають хвилюватися, що населення, може, не отримувє достатньої їжі. Населення не повинно цього вимагати. Треба думати про те, без чого мусили обходитися наші герої Сталінграда... Ми не прийшли сюди, щоб роздавати манну небесну, а щоб створити передумови для перемоги. Ми панівний народ, а це означає, що расово найпростіший німецький робітник біологічно в тисячу разів цінніший порівняно з тутешнім населенням”³⁸.

У середині березня 1943 р. Е. Кох написав пам’ятну записку до А. Розенберга, в якій переконливо доводив, що без жорстоких репресивних заходів, взагалі неможливо виконувати покладені на нього фюрером завдання. Е. Кох наводив численні приклади непокори не лише рядових громадян, а й керівників українських організацій і установ. Особливо його обурювала діяльність українських націоналістів, які вимагали у німецьких властей змінити політику щодо України, утворити українське військо. Вони також бажали, щоб газети, які виходять в рейхскомісаріаті „Україна”, „поширювали українські національні тенденції”. У свою чергу націоналісти „були готові виявляти до німців відносну лояльність, якщо їхні політичні вимоги будуть виконані”³⁹.

Е. Кох писав, що окремі націоналістичні угруповання у своїх меморандумах, посланнях виявляють політичну нахабність. Вони висувують політичні вимоги національної свободи і державної незалежності України, інші політичні претензії, погрожують німецькому уряду. Е. Кох докоряв А. Розенбергу, які користуючись його довірою, розгортали антинімецьку діяльність, „завдаючи непоправної шкоди німецькому господарству”⁴⁰.

Певним підсумком критичної ситуації в рейхскомісаріаті „Україна” була доповідна, підготовлена департаментом політики східного міністерства, очолюваного А. Розенбергом „Два роки німецької політики на Україні” від 14 травня 1943 р. В цьому документі містився детальний аналіз політичних прорахунків, помилок, допущених німецькою адміністрацією, планувались заходи з метою виправлення становища. „Теперішня військова і політична ситуація рейху потребує серйозного перегляду німецької політики на Сході, зокрема політики стосовно України. Банди, кількість яких постійно зростає і котрі контролюють уже не тільки великі території в Білорусі, а нині і на Україні, загрожують фронтові через перервання постачання з тилу. Зменшення посівної площі і поголів’я худоби на Україні призведе до нового скорочення продовольчих запасів для фронту і для рейху, а також для місцевого населення, і тим самим спричинить підвищене обтяження фізичних і психічних оборонних сил під час наступної зими”⁴¹, – говорилося в цьому документі.

У документі наголошувалося, що це є результатом реакції місцевого населення на ставлення і манеру поведінки нинішнього німецького керівництва. Вирішальним мають стати перш за все політичні та психологічні фактори боротьби, які для досягнення остаточної перемоги виступають на перше місце. „Німеччина отримує неоціниму допомогу у веденні війни, якщо вдасться привернути на свій бік радянську людину, яка часто не має нічого спільного з більшовизмом. Виходячи з досвіду останніх двох років, повернути її на наш бік можна лише за допомогою

стосунків, гідних людини; врахування національних інтересів; правильного вирішення земельного питання шляхом повернення експропрійованої землі у приватну власність; широкого залучення до економічного освоєння краю⁴².

Як ми вже зазначали, у складному становищі на території рейхскомісаріату „Україна” А. Розенберг звинувачував Е. Коха, який нібито нехтував його інструкціями. Останній, мовляв, усі питання стосовно експлуатації окупованих областей вирішував особисто з Гітлером, який стояв на боці рейхскомісара.

Врешті, після довгих зволікань, 19 травня 1943 р. фюрер викликав А. Розенберга і Е. Коха з метою з'ясування причин конфлікту між ними. Під час розмови були присутні заступник фюрера по керівництву нацистською партією М. Борман і начальник партійної канцелярії Г. Ламмерс. Гітлер попрохав А. Розенберга і Е. Коха з'ясувати суть їхніх суперечок. А. Розенберг звинуватив останнього в тому, що той ігнорує вказівки і розпорядження його міністерства, видає свої декрети без будь-яких консультацій, звинувачує А. Розенберга у змові з емігрантами (з українськими націоналістами – *Авт.*), висловлює свою зневагу до українців. Політика Е. Коха сприяла утворенню і поширенню партизанського руху, призвела до зриву поставок сільськогосподарської продукції, сировини з окупованих територій, як це трапилося в генеральній окрузі Волинь – Поділля. А. Розенберг назвав політику Е. Коха безвідповідальною і шкідливою для забезпечення фронту і рейху продовольством, остарбайтерами, сировиною⁴³.

У відповідь Е. Кох відкинув усі звинувачення А. Розенберга, давши пояснення щодо його претензій. Гітлер знову підтримав Е. Коха. Він виголосив основні напрямки німецької окупаційної політики в Україні, нагадавши, що всі заклики, декларації до населення Сходу можуть виходити тільки від нього або за його згодою. Більше ніхто не має права видавати будь-яких розпоряджень. Ситуація на окупованих землях вимагає вдаватися до суворих заходів, бо годі сподіватися, щоб українці схвалювали політику окупантів. Гітлер не вважав, що партизанські рухи виникли внаслідок німецької політики, бо інакше партизанів не було б у зоні діяльності вермахту, де окупаційна політика була дещо м'якшою. Партизанську проблему можна вирішити за наявності достатньої кількості поліцейських сил⁴⁴.

Гітлер не погодився на будь-яку зміну або хоча б послаблення окупаційної політики в Україні. Він закликав А. Розенберга і Е. Коха до тісної співпраці з метою забезпечення армії і рейху продовольством і сировиною.

На початку червня 1943 р. А. Розенберг виїхав в Україну, і вже 5 червня відбулася його зустріч з керівниками генеральної округи Волинь-Поділля. У своєму виступі перед присутніми він наголосив на необхідності реорганізувати роботу у зв'язку з труднощами затяжної війни. Потрібно продовжувати набір робочої сили до Німеччини, не зважаючи на втрати від цього у промисловості України, застосовуючи жорстокі методи. На думку А. Розенберга, в Україну необхідно закликати іноземних спеціалістів і кваліфікованих робітників, посилити німецьку окупацію за допомогою голландців і норвежців. Французів також необхідно зацікавити в освоєнні українських земель⁴⁵. А. Розенберг закликав присутніх впроваджувати аграрну реформу згідно з його директивою від 15 лютого 1942 р. „З метою підтримання трудового ентузіазму населення, землевпорядкування не повинно бути

лише пропагандою, воно має приносити результати. Схвалений фюрером новий порядок повинен підтримувати надію східних народів”⁴⁶, – наголосив А. Розенберг.

Перебування А. Розенберга в Україні та його інспекційні поїздки не могли зарадити покращанню політичної ситуації, а також постачання армії і рейху продовольством і сировиною. А це було вкрай необхідно, оскільки влітку 1943 р. німецьке командування готувалося до важливої битви на Курській дузі. Україна була потрібна нацистам як база виробництва сільськогосподарської продукції. Тут зосереджувалися бойові резерви, техніка, озброєння, що надходили з Німеччини та інших країн Європи.

Про значення України як політичного і економічного чинника йшлося на зустрічі рейхскомісара Е. Коха з німецькими журналістами 21 червня 1943 р. Він заявив, що завдання рейхскомісаріату „Україна” полягає в тому, щоб відправити до рейху якнайбільше східних робітників, необхідних у промисловості і сільському господарстві, а також продовольства та сировини.

Е. Кох особливо наголосив на тому, що його політична концепція збігається з концепцією Гітлера. З України потрібно зробити територію німецької колонії. Окуповані німецькою армією східні землі необхідно зберегти як єдиний простір. Зовсім хибною є думка деяких німецьких політиків поділити його між різними народами. Цю територію заселяють слов'яни, а між ними та германцями ніколи не буде дружби, будуть тільки переможені і переможці.

Щодо політичного устрою України Е. Кох зазначив, що адміністративна автономія, за що ратують деякі політики, військові, нині не є актуальною. Україна повинна бути джерелом сировини і продовольства для Німеччини і Європи в цілому. Гітлер поставив перед ним завдання знайти 500 тис. українців і послати їх до Німеччини. Необхідно ними замінити таку ж кількість німців в економіці, мобілізувавши їх до збройних сил⁴⁷.

Е. Кох поділився з журналістами політичними і економічними планами на майбутнє. Значна частина українців буде переселена на Схід. Звільнену територію займуть німецькі військові, для яких будуть створені всі умови для життя. Тут буде заборонена будь-яка політична діяльність. Е. Кох підтримував релігійне протистояння між різними конфесіями, проводив у життя політику, спрямовану на те, щоб утримувати український народ у „стані примітивному і корисному для нашої роботи”⁴⁸.

Варто зауважити, що сподівання німецьких окупантів на тотальне пограбування природних, людських ресурсів України виправдалися лише частково. На перешкоді виконання планів виробництва сільськогосподарської продукції, видобутку мінеральної сировини став наступ радянських військ, радянський партизанський рух, збройні формування українських націоналістів, зокрема УПА, а особливо поступове визволення окупованої української території. Внаслідок цього за лінією фронту, в тилу німецьких армій почала складатися нова суспільно-політична ситуація. Відступаючі німецькі війська вдавалися до тотального пограбування, насильств, вбивства українського населення, спалення садиб і цілих населених пунктів. Це справляло витверезуюче враження на населення,

особливо на тих, хто працював на окупантів у місцевих адміністраціях, у різних владних структурах, чи співчував німецьким наїзникам.

Невідворотність покарання радянською владою висіла над кожним жителем окупованої території. Щоб мати виправдальні аргументи, українці саботували виробництво, не виконували розпоряджень німецьких адміністративних органів, військового командування. Жителі населених пунктів почали виявляти ознаки приязні до партизанів, змирилися з їхніми реквізиціями, погрозами, почали добровільно надавати їм матеріальну допомогу.

Німецька окупаційна політика, побудована на жорстоких, репресивних методах і засобах, продовжувалась аж до остаточного вигнання нацистських збройних сил за межі України. Спроби окремих нацистських провідників, зокрема А. Розенберга, дещо її реформувати у бік пом'якшення виявилися ілюзорними. А. Гітлер, Е. Кох та інші нацистські керівники з самого початку війни виявилися жорсткими прагматиками, які з допомогою сили, тоталітарних методів і засобів грабували природні і людські ресурси на окупованій українській території. Вони не погоджувались на будь-яке пом'якшення чи послаблення встановленого нового порядку». Власне, це й спричинило крах нацистської окупаційної політики в Україні.

---

¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 183.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 31, арк. 68.

³ Там само.

⁴ Там само. – Арк. 75.

⁵ Косик В. Назв. праця. – С. 197.

⁶ Там само.

⁷ Гудериан Г. Опыт войны с Россией // Итоги второй мировой войны. Сб. статей. – М., 1957. – С. 126.

⁸ Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. В 2-х томах. – Т. 2. / Пер. с англ. – М., 1991. – Т. 2. – С. 329.

⁹ Косик В. Назв. праця. – С. 198.

¹⁰ Там само. – С. 541.

¹¹ Там само. – С. 542.

¹² Там само. – С. 543.

¹³ Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах. Зб. німецьких архівних документів (1941–1942). – В 4-х томах. – Т. 2. – Львів, 1998. – С. 140.

¹⁴ Там само. – С. 141.

¹⁵ Там само. – С. 159.

¹⁶ ЦДАВО України. – ФКМФ 8, оп. 1, спр. 38, арк. 1.

¹⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 564.

- ¹⁸ ЦДАВО України. – ФКМФ 8, оп. 1, спр. 38, арк. 3.
- ¹⁹ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 575.
- ²⁰ Там само. – С. 251.
- ²¹ *Ширер У.* Назв. праця. – Т. 2. – С. 330.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. – С. 290.
- ²⁴ Там само. – С. 290.
- ²⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні (Зб. документів і матеріалів). – К., 1963. – С. 177.
- ²⁶ *Косик В.* Україна в Другій світовій війні у документах. В 4-х т. – Т. 3. – Львів, 1999. – С. 38.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ *Коваль В.С.* Политический кризис оккупационного режима на Украине // Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.). – М., 1965. – С. 65.
- ²⁹ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 304.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само.
- ³² *Косик В.* Україна в Другій світовій війні у документах. – Т. 3. – С. 53.
- ³³ Там само. – С. 54.
- ³⁴ Там само. – С. 55.
- ³⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 р. (Зб. документів і матеріалів). – К., 1951. – С. 195.
- ³⁶ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 309.
- ³⁷ *Грюнберг К.* Адольф Гітлер. Биография фюрера. СС-черная гвардія Гітлера / Пер. с нем. – М., 1995. – С. 164.
- ³⁸ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 609.
- ³⁹ *Косик В.* Україна в Другій світовій війні у документах. – Т. 3. – С. 117.
- ⁴⁰ Там само. – С. 118.
- ⁴¹ Там само. – С. 611.
- ⁴² ЦДАВО України Ф. ФКМ-8, оп. 2, спр. 227, арк. 19.
- ⁴³ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 345.
- ⁴⁴ Там само. – С. 346.
- ⁴⁵ *Косик В.* Україна в Другій світовій війні у документах. – Т. 3. – С. 220.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні у документах. – С. 322.
- ⁴⁸ Там само. – С. 365.